

Boekbesprekingen

Elchardus, M. & J. Siongers (2009), **Vreemden: naar een cultuursociologische benadering van ethnocentrisme**. Tielt: Uitgeverij Lannoo, 334 p.

Het thema multiculturalisme is de laatste 20 jaar tot een brandend maatschappelijk thema uitgegroeid. Het aantal TV-debatten en opiniekaterns dat de laatste jaren gewijd werd aan de integratie van minderheden, de hoofddoekenproblematiek, huwelijksmigratie of de islam is haast niet meer bij te houden. Zulke discussies hebben zich de laatste decennia ook vertaald in een bloeiend academisch studieveld. Terwijl een aanzienlijk deel van de zogeheten 'migratiestudies' zich vooral heeft gericht op de integratieproblematiek van minderheden (met name sociale & culturele integratie), groeide vanaf de jaren negentig de wetenschappelijke aandacht voor het fenomeen ethnocentrisme.

Vooraf het electoraal succes van het Vlaams Belang (voormalig Vlaams Blok) eind jaren '80 en begin jaren '90 fungeerde als belangrijk startsein voor de ontwikkeling van dit onderzoeksveld. De eerste studies rond dit thema trachtten dan ook de relatie tussen ethnocentrisme en het stemgedrag op het Vlaams Blok na te gaan (Billiet, Carton & Huyse 1990; Depickere & Swyngedouw 2002).

Vreemden van Elchardus & Siongers (2009) sluit aan bij de bovenvernoemde sociologische onderzoekstraditie in de manier waarop het fenomeen ethnocentrisme wordt geoperationaliseerd en gemeten. Zo vertrekt deze studie vanuit de gangbare sociale-identiteitstheorieën die ethnocentrisme omschrijven als een proces waarbij een negatieve houding ten aanzien van andere groepen wordt gekoesterd ten voordele van een positief zelfbeeld van de eigen groep (Spruyt & Vanhoutte 2009, 40). Verder worden de geldende ethnocentrischeschalen ingezet, wat ook een comparatief perspectief toelaat met de bestaande studies. Naast deze parallellen onderscheidt dit onderzoek zich echter wel van bovenvernoemde studies op minstens twee manieren. Ten eerste: ethnocentrisme wordt hier niet bestudeerd als politieke attitude maar wordt beschouwd als een sociaal-cultureel fenomeen. Dat laatste brengt ons ook ineens tot het tweede, en meest originele, onderscheidingspunt van dit onderzoek: zijn grondige theoretische onderbouw en de wijze

waarop het van sociaal-constructivistische theoretische uitgangspunten vertrekt om etnocentrisme te begrijpen en te verklaren.

Etnocentrisme wordt in deze studie niet verklaard aan de hand van individuele opvattingen of attitudes. Zo verwerpen de auteurs sociaalpsychologische of economische modellen (RCT) die het fenomeen in die richting duwen. De auteurs kiezen daarentegen voor een sociaal-constructivistische koers die niet alleen nagaat hoe etnocentrisme ontstaat, maar die ook het idee van ‘vreemdheid’ of alteriteit als het gevolg ziet van een cultureel interpretatieschema. ‘Vreemd’ zijn heeft dus minder te maken met de intrinsieke kenmerken van een specifieke bevolkingsgroep (bijvoorbeeld hun migratieproces of culturele kenmerken), maar moet vooral gelezen worden als een interpretatieschema waarbij bepaalde segmenten uit de bevolkingsgroep als ‘vreemd’ worden aangeduid. Om etnocentrisme te verklaren baseren de auteurs zich op de kwetsbaarheidstheorie, waarbij ze etnocentrisme als een maatschappelijke ‘verwerkingsstrategie’ zien die groepen mensen toelaat de eigen onzekerheden te projecteren op een bevolkingsgroep die als ‘vreemd’ wordt aangeduid: “De theorie van de kwetsbaarheidsverwerking voorspelt dat in groepen die zich kwetsbaar voelen of in samenlevingen waarin veel mensen zich kwetsbaar voelen, de productie van vreemdheid en van vreemden zal worden opgedreven” (Elchardus 2009, 67-69, zie ook hoofdstuk 4). Dit fenomeen gaan de auteurs verder ook linken met inzichten uit de – door de sociologie vaak verguisde – evolutiepsychologie, door hier een evolutionaire waarde aan toe te dichtten. Etnocentrisme laat immers de verwerking van de eigen kwetsbaarheid toe, door dat laatste toe te schrijven aan een ‘ander’ of ‘vreemde’, waardoor een positief zelfbeeld overeind blijft – wat op zijn beurt positieve effecten heeft op de verdere ontwikkeling van de betrokken individuen (Elchardus 2009, 67).

Deze projectie van de ervaring van kwetsbaarheid op een ‘ander’ is echter geen automatisch proces maar is het gevolg van ‘frames’ of ‘discours’. Het zijn deze frames die ervoor zorgen dat bevolkingsgroepen met een ervaring van kwetsbaarheid die laatste gaan linken met een groep die als ‘vreemd’ worden aangeduid. De loutere aanwezigheid van vreemdelingen op zich volstaat dus niet om te begrijpen waarom er negatieve gevoelens ten aanzien van deze groepen ontstaan. Het zijn eerder culturele interpretatiekaders die ervoor zorgen dat deze ervaring van kwetsbaarheid geassocieerd wordt met de aanwezigheid van ‘vreemdelingen’.

Dit centraal argument heeft dan ook een aantal verdere implicaties voor de empirische zoektocht naar verklaringskaders voor etnocentrisme: zo zal er, naast de uitgebreide aandacht voor de kwetsbaarheid (hoofdstuk 4) of leeftijd (hoofdstuk 5), tevens sterke aandacht uitgaan naar culturele socialisatoren zoals de rol van de ouders (hoofdstuk 6), het onderwijs (hoofdstukken 8, 9, 10, 11, 12) en de media (hoofdstukken 13 en 14). De inzichten sluiten aan bij eerder gevoerde

studies die aantonen dat de onderwijsgraad of mediaconsumptie een belangrijke impact hebben op het niveau van ethnocentrisme. De onderzoekers beperken zich echter niet tot het vaststellen van deze effecten maar zoomen ook in op de onderwijs- en media-inhoud. Zo stellen ze vast dat het effect van het onderwijs zich vooral afspeelt in het secundair onderwijs (ASO vs. TSO & BSO) en minder in het hoger onderwijs, of gaan ze de effecten van vakinhouden en de rol van de leerkrachten op het ethnocentrisme van de leerlingen na. Ook de effecten van specifieke media-inhoud worden in interactie met de opleidingsachtergrond van de ouders nagegaan. Doorheen verschillende analyses komen de onderzoekers tot de vaststelling dat de sociale-deprivatiehypotheses grotendeels wegverklaard kunnen worden ten voordele van culturele verklaringsgronden (*i.c.* ouders, school en media).

De sociale constructie van ethnocentrisme

Uit de hierboven geschetste synthese wordt duidelijk dat de onderzoekers doorheen deze studie vooral de rol van ‘cultuur’ en ‘frames’ centraal trachten te stellen in de studie van ethnocentrisme. Deze weberiaanse insteek verschijnt doorheen de aandacht die de culturele bovenbouw krijgt (*i.c.* het onderwijs, de media en de opvoeding) en de theoretische insteek waarin ‘vreemden’ en ‘ethnocentrisme’ als culturele interpretatieschema’s worden aangeduid voor de ervaring van kwetsbaarheid. Vooral die zelden aangegane, doch uiterst boeiende, inclusie van sociaal-constructivistische theoretische inzichten in het klassieke survey-onderzoek verdient enige aandacht.

Attitudemetingen onderscheiden zich van het interpretatief onderzoek in de wijze waarop opvattingen en attitudes worden geduïd: terwijl de eerste studies eerder kijken naar de samenhang tussen sociale posities en specifieke standpunten, kijkt het interpretatief onderzoek eerder naar de structurerende rol van interpretatieschema’s. *Vreemden* stelt zich daarentegen tot doel beide perspectieven samen te brengen door ethnocentrisme als een ‘frame’ te benaderen en dat laatste met sociale schemata te linken. Dat laatste leidt echter wel tot ambiguïteit. Zo zien we bijvoorbeeld hoe kwetsbaarheid een subjectieve of interpretatieve dimensie omvat (die dan wordt gemeten aan de hand van de attitudeschalen autoritarisme, anomie, deprivatie en het wantrouwen ten aanzien van de steuntrekkenden), maar anderzijds ook middels een reeks ‘harde’ indicatoren wordt nagegaan. Men kan zich echter afvragen in welke mate een strak onderscheid tussen de twee perspectieven kan worden aangehouden, aangezien ook de laatste indicatoren een interpretatieve dimensie lijken te omvatten (zoals de ervaring van psychologische, sociale en financiële kwetsbaarheid).

Een tweede aandachtspunt is de wijze waarop de ‘frame’-theorie wordt gehanteerd, die in deze studie vooral oog heeft voor de *effecten* van cultuurdragers (met name het onderwijs, de media en de ouders).

Terwijl de onderzoekers hier en daar wel aandacht hebben voor de inhoud van de boodschap, blijft deze veelal beperkt tot het onderscheid tussen commerciële of publieke zenders en het soort TV-programma's in het geval van de media, en de rol van vakoverschrijdende eindtermen op scholen (hoofdstuk 10). Aandacht voor de manier waarop er in de media of in het onderwijs over 'de ander' wordt geschreven of gesproken en de effecten daarvan, met andere woorden de instandhouding van grenzen of *boundaries*, komt minder aan bod.

Dat laatste laat zich gemakkelijk begrijpen door de traditie waarin het betreffende onderzoek zich situeert. Survey-onderzoek naar ethnocentrisme stelt ons immers wel in staat de verspreiding van *bepaalde* ethnocentrische denkbeelden en opvattingen na te gaan, maar baseert zich hierbij wel op een specifieke lezing van het fenomeen ethnocentrisme, wat ons niet toelaat de verschillende articulaties van dit proces na te gaan.

De studie van Elchardus & Siongers (2009) plaatst ons echter wel voor de uitdaging sociaal-constructivistische inzichten rond etniciteit en het differentiedenken verder door te denken in het survey-onderzoek. In wat volgt wil ik dan ook bij wijze van gedachte-experiment deze implicaties doordenken aan de hand van een bespreking van de wijze waarop etniciteit en racisme gethematiseerd werden binnen het studieveld van de *Ethnic & Racial studies*, Cultural studies en de antropologie.

Racialisering en culturalisering

Binnen deze (overwegend Angelsaksische) traditie wordt een onderscheid gemaakt tussen ethnocentrisme, racisme en processen van racialisering. Racialisering wordt als een structureel maatschappelijk fenomeen omschreven dat de bevolkingsgroep in verschillende groepen indeelt die een verschillende toegang tot de symbolische, economische en politieke orde van een samenleving krijgen. De nadruk ligt hier niet op de verhouding tussen de 'ingroup' en de 'outgroup' (zoals in de sociale-identiteitstheorieën), maar vooral op hoe sociale categorisering en verschillende machtsposities toeschrijven aan verschillende etnische groepen (Bonilla-Silva 1996, 469). Dit betekent dus dat etnische verschillen een noodzakelijke maar geen automatische voorwaarde zijn voor processen van racialisering. Een voorbeeld hiervan vinden we in de wijze waarop Marokkaanse, Afrikaanse en Turkse minderheden niet alleen als een etnische groep worden gezien, maar tevens worden geracialiseerd tot outsiders of 'allochtonen'. Deze categorie 'allochtoon' wordt minder gebruikt om andere etnische groepen zoals Italiaanse, Oost-Europese, Japanse of Chinese minderheden aan te duiden.

Een andere belangrijke implicatie van deze benadering is dat racialisering niet alleen als een cultureel patroon wordt gezien maar als een hiërarchische organi-

satievorm die doorwerkt in de institutionele organisatie van het dagelijks leven. Cultuur en structuur worden hier als één geheel gezien, en de uitdaging bestaat er dan in na te gaan hoe racialiseringsmechanismen opereren in het dagelijks leven. Dit gebeurt niet alleen doorheen een analyse van discriminerende praktijken in het onderwijs of de arbeidsmarkt, maar ook door na te gaan hoe bepaalde maatschappelijke kwesties worden ‘geculturaliseerd’ of ‘geallochtoniseerd’ (bijvoorbeeld seksisme, grootstedelijke problematiek of onderwijsachterstelling) of zelfs hoe ‘goedbedoelde’ beleidsinstrumenten het onderscheid tussen autochtonen en allochtonen institutionaliseren en dus in stand houden zoals bijvoorbeeld de GOK-verdeelsleutels in het onderwijs (zie Arnaut & Ceuppens 2009).

Tot slot maakt deze benadering ook een onderscheid tussen het racisme enerzijds en vooroordelen of ethnocentrisme anderzijds. Terwijl de laatste termen verwijzen naar een positieve evaluatie van de eigen groep ten nadele van een negatieve evaluatie van de andere groep, wordt racisme binnen deze benadering eerder begrepen als een ideologische legitimering van een raciale organisatievorm die economische, politieke, sociale of zelfs psychologische privileges op een ongelijke wijze verdeelt tussen verschillende etnische groepen (Bonilla-Silva 1996, 474). Het ontstaan van raciale categorieën en hiërarchieën wordt dan ook expliciet gelinkt met de geschiedenis van de kolonisatie die aan de basis lag van een reflectie over de ‘eigen identiteit’ in verhouding tot ‘de ander’, *i.c.* het ‘moderne’ of ‘beschaafde’ Westen vs. de ‘traditionele’ of ‘primitieve’ kolonies (Banton 2007, 15).

Wat is de meerwaarde van deze inzichten voor de gehanteerde meetinstrumenten? Een eerste belangrijke gevolgtrekking is de vraag wat de huidige ethnocentrischeschalen meten. Geldende ethnocentrischeschalen lijken vooral directe vormen van racistische opvattingen te meten, die vooral peilen naar (1) de wenselijkheid van migranten in een bepaalde plek, (2) de evaluatie van culturele diversiteit en (3) de superioriteit van de eigen groep ten aanzien van de andere groep en (4) berusten op een symbolische vernauwing van de groep migranten tot Turken en Marokkanen (moslims).

Hierdoor wordt echter voorbijgegaan aan de verschillende verschijningsvormen van racialiseringsprocessen die minder gestoeld zijn op een negatieve opstelling ten aanzien van een andere groep, maar het etnisch onderscheid wel hiërarchiseren door sociaal onwenselijk gedrag bij bepaalde minderheidsgroepen (bijvoorbeeld vrouwenonderdrukking, homofobie, werkloosheid bij Turken en Marokkanen) toe te schrijven aan hun etnische of culturele achtergrond, terwijl dat laatste niet gebeurt ten aanzien van de eigen groep of andere etnische groepen. Men kan zich in deze context dan ook de vraag stellen in welke mate ethnocentrischeschalen vooral expliciete (en sociaal onwenselijke) vormen van racisme meten, en minder impliciete (en sociaal meer aanvaarde) vormen van racialisering of culturalisering te meten (Gilroy 1987; Modood 2002). Aanslui-

tend hierop kan men zich ook de vraag stellen in welke mate expliciet racisme of etnocentrisme *sociaal onwenselijker* is bij hogeropgeleiden en ASO-leerlingen dan bij lageropgeleiden en TSO- & BSO-leerlingen, wat ineens een alternatieve duiding zou kunnen betekenen voor het vastgestelde verschil.

Dergelijke theoretische inzichten nodigen ons verder uit om ook een comparatief perspectief te hanteren door etnocentrisme en racisme van verschillende bevolkingsgroepen ten aanzien van elkaar te meten. In welke mate worden Turken en Marokkanen en Afrikanen anders geëvalueerd dan Chinezen, Spanjaarden of Japanners? Wat is het verschil tussen het etnocentrisme van ‘autochtonen’ en dat van minderheidsgroepen? Aansluitend zou men ook de verschillende vormen van hiërarchisering kunnen nagaan die gepostuleerd worden in de racialiseringstheorieën en de wijze waarop deze zich uitdrukken in de manier waarop verschillende etnische groepen en hun vermeende culturele kenmerken worden geëvalueerd. Bestaat er een verschil in de verhouding tussen de dominante etnische groep (*i.c.* de ‘autochtonen’) en etnische minderheidsgroepen enerzijds, en de onderlinge verhouding tussen etnische minderheidsgroepen anderzijds? In welke mate bestaan er etnische, linguïstische of religieuze hiërarchisering tussende verschillende groepen (Clycq 2009)? En in welke mate worden deze machtsverschillen niet alleen door de dominante etnische groepen in stand gehouden (*i.c.* primordiaal autochtoniedenken), maar ook door de etnische minderheidsgroepen zelf? Recente studies in Vlaanderen beschrijven immers hoe minderheidsgroepen eveneens een actieve rol spelen in het in stand houden van etnische hiërarchieën door aan hun eigen taalachtergrond een lagere symbolische en institutionele status toe te schrijven (Agirdag 2010).

Een laatste mogelijke piste betreft, ten slotte, de opkomst en verspreiding van het onderscheid tussen ‘autochtonen’ en ‘allochtonen’ als voorwerp van studie te nemen. Dat laatste sluit ook aan bij de een sociologische studie die ook sociohistorische inzichten verwerkt. De Nederlandse antropoloog Peter Geschiere (2009) schetst in zijn recente boek de opkomst van het *autochtoniedenken* in Nederland en in een aantal Afrikaanse landen (Kameroen, Ivoorkust), die hij als symptoom ziet van processen van globalisering. Globalisering werkt immers niet alleen kosmopolitische idealen in de hand maar stimuleert eveneens een toenemende regionalisering en afbakening van de ‘autochtonen’. Dit inzicht nodigt ons uit nieuwe verklaringskaders te zoeken en na te gaan hoe het autochtoniedenken in Vlaanderen gekoppeld is aan processen van *nation-building*.

Deze kritische noten moeten echter vooral in het verlengde worden gelezen van de boeiende uitdaging waar de studie van Elchardus en Siongers (2009) ons voor plaatst, met name etnocentrisme als interpretatieschema zien, waardoor ineens ook naar een synthese wordt gestreefd tussen de interpretatieve en sociaal-constructivistische onderzoekstraditie en het survey-onderzoek. Maar al te vaak wordt een tegenstrijdigheid tussen deze tradities verondersteld. *Vreemden* toont niet al-

leen aan dat beide onderzoekstradities niet alleen compatibel zijn, maar dat een kruisbestuiving van beide inzichten ons juist uitnodigt om het gehanteerde onderzoeksinstrumentarium en de meetschalen verder te ontwikkelen en verfijnen.

Nadia Fadil

KULeuven, Centrum voor Sociologisch Onderzoek

BIBLIOGRAFIE

- Agirdag, O. (2010), Exploring Bilingualism in a Monolingual School System: Insights from Turkish and Native Students from Belgian Schools, *British Journal of Sociology of Education*, 31 (3), 307-321.
- Arnaut, K. & B. Ceuppens (2009), De ondiepe gronden en vage grenzen van de raciale verbeelding in Vlaanderen, pp. 28-47, in K. Arnaut *et al.* (Eds.), *Leeuw in een Kooi. De Grenzen van het Multiculturele Vlaanderen*. Antwerpen: Meulenhoff-Manteau.
- Billiet, J., A. Carton & R. Huys (1991), *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- Banton, M. (2002), The Classifications of Races in Europe and North-America: 1700-1850, pp. 15-23, in T. das Gupta (Ed.), *Race and Racialization. Essential Readings*. Toronto: Canadian Scholar's Press.
- Bonilla-Silva, E. (1997), Rethinking Racism. Towards a Structural Interpretation, *American Sociological Review*, 62 (3), 465-480.
- Clycq, N. (2009), *Van keukentafel tot 'God'. Belgische, Italiaanse en Marokkaanse ouders over identiteit en opvoeding*. Antwerpen: Garant.
- Depickere, A. & M. Swyngedouw (2002), Verklaringen voor het succes van extreem-rechts getoetst, in M. Swyngedouw & J. Billiet (Eds.), *De kiezer heeft zijn redenen: 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Geschiere, P. (2009), *The Perils of Belonging. Autochtony, Citizenship and Exclusion in Africa and Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gilroy, P. (1992 [1987]), *There ain't no Black in the Union Jack*. London: Routledge.
- Modood, T. (2000), 'Difference', Cultural Racism and Anti-Racism, pp. 154-172, in P. Werbner & T. Modood (Eds.), *Debating Cultural Hybridity. Multi-Cultural Identities and Politics of Anti-Racism*. London: Zed Books.

Vancluysen, K., M. Van Craen & J. Ackaert (2009), **Gekleurde steden. Autochtonen en allochtonen over samenleven**. Brugge: Vanden Broele, 191 p.

Bovenstaand boek bevat de eerste resultaten van een onderzoek naar de sociaal-culturele integratie van Marokkanen en Turken in de steden Gent, Genk, en Antwerpen (de Survey Integratie). Het onderzoek kwam er op de vraag van Vlaams

Minister van Inburgering Marino Keulen om een instrument te ontwikkelen waarmee op regelmatige tijdstippen een stand van zaken gemaakt kan worden van de sociaal-culturele aspecten van het integratieproces. Vooral dieper in te gaan op de beperkingen van de studie, wordt eerst kort stilgestaan bij de opzet en een aantal interessante bevindingen ervan.

Het onderzoek werd uitgevoerd bij een disproportionele gestratificeerde toevalssteekproef van 1260 personen. Per stad (Gent, Antwerpen, Genk) en voor iedere etnisch-culturele groep (Marokkanen, Turken, en etnische Belgen) werden er aparte steekproeven van 140 personen getrokken binnen de leeftijdscategorie 18 tot 70 jaar. Om tot min of meer vergelijkbare sociaaleconomische categorieën te komen, werd de steekproef voor de etnische Belgen getrokken in wijken waar het percentage langdurig werklozen hoger ligt én waar het gemiddeld belastbaar inkomen kleiner is dan het stedelijke gemiddelde. Dit bleken in de praktijk voornamelijk gekleurde wijken te zijn. Telkens werden reservesteekproeven getrokken. De vragenlijst werd in 2008 mondeling afgenomen door interviewers met dezelfde etniciteit, en in de mate van het mogelijke met hetzelfde geslacht en dezelfde leeftijd als de respondent. De uiteindelijk gerealiseerde steekproef bestond uit 960 personen, waarvan 565 personen of 44,8% uit de eerste steekproefselectie. Om voor de non-respons te corrigeren werd nadien gewogen naar geslacht, leeftijd, en stad, en voor de etnische Belgen ook naar opleiding. Een uitgebreid non-responsonderzoek naar de mogelijke selectiviteit van de respondenten op de gemeten aspecten van sociaal-culturele integratie werd echter niet uitgevoerd.

De studie levert een aantal interessante cijfers op. Zo blijkt dat Turken iets vaker een babbeltje doen met Belgische burens dan Marokkanen, maar dat ze tegelijkertijd ook meer een praatje slaan met burens uit de eigen gemeenschap. Intra-etnische contacten met burens staan dus niet haaks op interetnische contacten. Opmerkelijk is verder dat circa 40% van de Belgen nooit praat met hun Turkse of Marokkaanse burens. Een andere interessante vaststelling is dat de drie etnische groepen op vlak van sociaaleconomische waarden niet significant van elkaar verschillen (alle situeren zich aan de meer progressieve zijde). De groepen verschillen echter wel significant in hun opinies over vrijheid van meningsuiting en een aantal ethische thema's. Zo denken de twee onderzochte etnische minderheidsgroepen conservatiever over euthanasie en abortus. Verder zijn de Belgische respondenten de grootste voorstanders van de vrijheid van meningsuiting, gevolgd door de Marokkanen en dan door de Turken. Dé manier om de interetnische kloof te overbruggen is dus een focus op de gemeenschappelijke sociaaleconomische strijd. Opmerkelijk is verder dat etnische Belgen een negatiever beeld hebben van Marokkanen dan van Turken, terwijl ze zelf positiever gepercipieerd worden door Marokkanen dan door Turken. Marokkanen voelen zich bovendien meer collectief gediscrimineerd dan Turken (er zijn echter geen verschillen tussen deze twee groepen op het vlak van persoonlijke discriminatie).

Ondanks deze interessante bevindingen zijn de verdere analyses ervan niet probleemloos. Allereerst wordt stilgestaan bij de theoretische problemen van het algemene kader over 'integratie' en 'sociale cohesie' in het eerste hoofdstuk. In hun inleiding categoriseren de auteurs de concepten 'integratie' en 'sociale cohesie' als 'essentially contested concepts', zijnde multidimensionele, waardegebonden begrippen. Niettemin wagen ze zich later aan een conceptuele synthese (pp. 1-11). Integratie wordt opgedeeld in twee dimensies: structurele integratie, bestaande uit de subdimensies onderwijs, arbeidsmarkt, inkomen, huisvesting, en politiek enerzijds, en sociaal-culturele integratie, bestaande uit de subdimensies taal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal, waarden, en identiteit anderzijds. Deze twee dimensies kunnen elkaar in de praktijk beïnvloeden en kunnen volgens de auteurs beschouwd worden als factoren die sociale cohesie bevorderen of afremmen.

Hoewel de auteurs "pleiten voor conceptuele duidelijkheid" (pp. 9-10), wordt deze opdeling en conceptualisering nergens beargumenteerd. Het is ons niet duidelijk welk criterium gebruikt wordt om iets onder structurele dan wel sociaal-culturele integratie te categoriseren. Waarom valt de participatie aan het politieke leven bijvoorbeeld onder structurele integratie, en participatie aan het verenigingsleven onder sociaal-culturele integratie? Waarom valt taalbeheersing onder de culturele dimensie, terwijl het ook net zoals de opleiding als een structurele *resource* beschouwd kan worden?

Verder beperken de auteurs cultureel kapitaal tot wat een persoon aan 'legitieme' cultuur meekrijgt van thuis uit, zijnde de voorkeuren en smaken in verband met muziek, film, literatuur... (pp. 5-7). Sociaal-culturele integratie op de subdimensie cultureel kapitaal impliceert dan het bekijken van de Vlaamse film 'Loft' in plaats van de Turkse film 'Kurtlar Vadisi Muro' (zie het voorbeeld op pagina 6). Deze conceptualisering is niet onproblematisch. De Vlaamse cultuuruitingen worden hierbij gezien als 'legitiem'. Hieruit volgt dat de niet-Vlaamse cultuuruitingen dan als 'illegitiem' beschouwd moeten worden. Cultureel kapitaal wordt hier dus unicultureel ingevuld. Hierbij gaan de auteurs voorbij aan het feit dat er zowel binnen de Turkse cultuur als binnen de Vlaamse cultuur zowel legitieme (highbrow) als illegitieme (populaire) cultuuruitingen bestaan. Verder valt het te betwijfelen of de tweede en derde generatie Turken en Marokkanen louter gesocialiseerd zijn in respectievelijk de Turkse en Marokkaanse cultuur. Het is meer waarschijnlijk dat ze participeren aan cultuuruitingen van zowel de Vlaamse als de niet-Vlaamse cultuur. Dus zelfs wanneer we de auteurs volgen in hun redenering van legitieme Vlaamse cultuur en illegitieme Turkse of Marokkaanse cultuur, zouden Turken en Marokkanen beschouwd kunnen worden als culturele omnivoren en Vlamingen als culturele univoren.

In hun literatuuroverzicht bespreken de auteurs verschillende conceptualisering van integratie. Hierbij komen benaderingen op zowel het individuele als het collectieve niveau aan bod. Opmerkelijk is dan ook dat ze uiteindelijk enkel de individuele benadering in hun conceptuele synthese volgen en de systeembenadering volledig links laten liggen. Door de integratieopdracht enkel bij het individu

te leggen wordt de samenleving *an sich* niet in vraag gesteld. Dit maakt de studie natuurlijk ongevaarlijk voor het beleid, zijnde het Vlaamse Ministerie van Inburgering, maar de sociologische meerwaarde wordt er ook sterk door verminderd. Zeker wanneer we de Schinkeliaanse opvatting volgen dat het concept 'integratie' eigenlijk meer zegt over hoe de samenleving naar zichzelf kijkt, dan over de personen die het voorwerp van 'integratie' zouden moeten zijn (Schinkel 2007).

Naast deze algemene opmerkingen zijn er ook nog een aantal specifieke punten van kritiek. In het hoofdstuk over sociaal kapitaal volgen de auteurs de Putnamiaanse definitie van collectief sociaal kapitaal. Een algemeen aanvaarde definitie van sociaal kapitaal is "resources embedded in social networks that generate returns to individual or collective actors" (Lin & Erickson 2008, 4). Ook de Putnamiaanse definitie voldoet aan deze definitie (de *resources* zijn hier vertrouwen en normen). Belangrijk hierbij is dat de participatie aan formele of informele netwerken een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde is om sociaal kapitaal te bezitten. Het zijn de *social resources* die meerwaarde creëren en niet louter de netwerkparticipatie (zie bijvoorbeeld Finsveen & van Oorschoot 2008). Het is bijgevolg problematisch dat de auteurs sociaal kapitaal operationaliseren aan de hand van deelname aan het verenigingsleven en het doen van een babbeltje met de burens. Hierbij beschouwen ze participatie aan verenigingen of met burens met een andere etniciteit dan de respondent als '*bridging social capital*' met een hogere kapitaalwaarde. Het louter praten met een buur van een andere etniciteit zegt echter nog niets over de hoeveelheid *resources* die in deze netwerkrelatie ingebed zijn. Betreft het een werkloze, alcoholverslaafde buur of een steenrijke dokter? De auteurs meten dan ook enkel een aantal sociale netwerkaspecten en niet sociaal kapitaal. Ironisch hierbij is dat ze politiek vertrouwen (een *social capital resource* in de Putnamiaanse benadering) in een volledig ander hoofdstuk behandelen, zonder door te hebben dat ze deze keer wel een vorm van sociaal kapitaal meten.

Ook methodologisch zijn er een aantal opmerkingen. De eerlijkheid gebiedt me echter te zeggen dat het methodologische niveau sterk verschilt tussen de hoofdstukken, met als sterkhouder het hoofdstuk over waardenoriëntaties. In het kader van deze recensie volstaat het om kort stil te staan bij drie problemen die praktisch in ieder hoofdstuk voorkomen.

Ten eerste zijn de analyses weinig transparant. Zo ontbreekt in ieder hoofdstuk een overzicht van de beschrijvende statistieken van de gebruikte variabelen. Enkel de beschrijvende statistieken van de afhankelijke variabelen worden gegeven. Verder kan de lezer alleen maar gissen naar de mate waarin aan de statistische assumpties van multipele analyses wordt voldaan. Het is weinig waarschijnlijk dat de geconstrueerde variabelen van persoonlijke en collectieve discriminatie normaal verdeeld zijn, en dat het invoeren van zowel taalbeheersing als de mate van contact met Belgische burens geen multicollineariteitsproblemen met zich meebrengt.

Ten tweede worden in de multiple regressieanalyses enkel de etnische minderheidsgroepen met elkaar vergeleken en wordt er dus nooit een vergelijking gemaakt met de etnische Belgen. Dat is zeer jammer, want hierdoor komt de lezer niet te weten in welke mate de gevonden etnische verschillen (zie hierboven) herleidbaar zijn tot verschillen in opleiding of sociale klasse. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat niet alle verklarende variabelen (bijvoorbeeld de beheersing van de Nederlandse taal) ook bij de etnische Belgen gemeten werden. De vraag die men zich dan moet stellen is waarom dit niet is gebeurd? Of gaat men er vanuit dat alle etnische Belgen perfect het Nederlands beheersen?

Ten derde is het opmerkelijk dat er nergens interactie-effecten voor geslacht zijn gevonden. Het lijkt me, gezien de bestaande literatuur over etnische minderheden, zeer vreemd dat alle verklarende variabelen dezelfde kracht hebben voor mannen en vrouwen. Men kan zich dan ook afvragen of er daadwerkelijk geen interactie-effecten van geslacht zijn gevonden of dat ze gewoonweg niet zijn nagegaan.

Het lijkt me dat de auteurs slachtoffer zijn geworden van hun hoge ambities. Door zoveel verschillende thema's in één studie te willen behandelen overstijgt het boek zelden op een overtuigende manier het beschrijvende niveau. Alles wordt even aangeraakt maar niets wordt echt in de diepte uitgewerkt. Wie voor beleidsdoeleinden op zoek is naar wat ongevaarlijk cijfermateriaal over de multiculturele samenleving krijgt waar voor zijn geld. Wie echter op zoek is naar een diepgravende sociologische analyse van de verschillende aspecten van het multiculturele samenleven laat dit boek beter links liggen.

Pieter-Paul Verhaeghe

UGent, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep HeDeRa

BIBLIOGRAFIE

- Finsveen, E. & W. van Oorschot (2008), Access to Resources in Networks: a Theoretical and Empirical Critique of Networks as a Proxy for Social capital, *Acta Sociologica*, 51, 293-307.
- Lin, N. & B. Erickson (2008), *Social Capital. An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press.
- Schinkel, W. (2007), *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Uitgeverij Klement.

Repliek

Na deze recensie zijn hier enkele beschouwingen op hun plaats om de beperkingen maar ook de toegevoegde waarde van *Gekleurde Steden* te duiden. Achtereenvolgens besteden we aandacht aan de doelstelling en de opzet van het onderzoek, de commentaren met betrekking tot conceptualisering, de interpretatie van cijfers en de theoretische relevantie van de studie. We hopen dat deze beschouwingen een aantal misverstanden de wereld uit helpen en voorkomen.

Het boek *Gekleurde Steden* is het resultaat van de eerste rapportering van de *Survey Integratie 2008*, een *face-to-face* bevraging van personen van Marokkaanse, Turkse en Vlaamse afkomst die we twee jaar geleden hielden in Antwerpen, Genk en Gent. Deze bevraging kaderde in de onderzoeksactiviteiten van het *Steunpunt Gelijkekansenbeleid*, een van de Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek van de Vlaamse overheid. De taak van de steunpunten bestaat erin probleemgericht kortetermijnonderzoek uit te voeren rond thema's die de Vlaamse overheid beschouwt als prioritair en relevant voor haar beleid. Het zijn pijlers die ervoor zorgen dat beleidsmakers "snel en proactief kunnen inspelen op maatschappelijke ontwikkelingen en uitdagingen" (zie <http://www2.vlaanderen.be/weten/steunpunten/steunpunten.htm>). De termijn van de huidige generatie steunpunten loopt van 2007 tot eind 2011. Na het afwerken van een pilotstudie in de provincie Limburg in het najaar van 2007 werd het boek *Gekleurde Steden* opgeleverd in de lente van 2009.

We geven deze informatie mee om de primaire doelstelling van het onderzoek en het daaruit voortgekomen boek *Gekleurde Steden* in een beter perspectief te kunnen plaatsen. Die primaire doelstelling was niet het uitvoeren van fundamenteel onderzoek maar wel de ontwikkeling van een meetinstrument dat het beleid toelaat om op regelmatige tijdstippen na te gaan hoe groot de sociaal-culturele afstand is tussen autochtonen en allochtonen en hoe verschillende etnisch-culturele gemeenschappen het samenleven ervaren. De ontwikkeling gebeurde in nauw overleg met beleidsmakers, allochtone middenveldorganisaties, lokale integratiediensten en collega-onderzoekers. Daarbij verloren we de theoretische achtergrond niet uit het oog, maar de werking van wetenschappelijke steunpunten vereist een constante evenwichtsoefening om theoriegestuurde wetenschappelijke wensen en zeer concrete praktijkgerichte objectieven te kunnen combineren en verzoenen. De toegevoegde waarde van deze studie is dat – aanvullend bij de grote hoeveelheid informatie over sociaaleconomische integratie – kwantitatieve data werden verzameld over sociaal-culturele aspecten en sociale cohesie, zodat het samenleven van autochtonen en allochtonen vanuit een bredere invalshoek bestudeerd kan worden en dus beter ontrafeld kan worden. Een aantal aspecten (sociaal kapitaal, waardeoriëntaties, wederzijdse beeldvorming, discriminatie-ervaringen en vertrouwen in de overheid) komen aan bod in *Gekleurde Steden*. We geven inderdaad cijfers, maar zeker niet alleen (naakte) cijfers. Ook kaderden

we ze binnen theorieën en toetsten we deze theorieën af. Wie dit boek grondig leest, zal dit beamen.

Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan het boek is een representatieve *face-to-face* bevraging van etnisch-culturele minderheidsgroepen en autochtonen in multiculturele buurten. Een dergelijke bevraging uitvoeren is geen sinecure. Zoals we in het boek beschrijven is hét grote probleem van dit soort onderzoek het vinden en vooral het gemotiveerd houden van allochtone en autochtone enquêteurs (p. 21). Onze ervaringen zijn geen alleenstaand fenomeen. We kunnen alleen maar bevestigen wat collega-onderzoekers van het Nederlandse Sociaal-Cultureel Planbureau eerder al stelden: “het uitvoeren van een dergelijke survey vergt forse inspanningen, zowel in termen van financiën als menselijke investeringen” (Dagevos *et al.* 2007, 48). Dat een *face-to-face* bevraging van circa duizend allochtonen en autochtonen uit gekleurde steden nog niet vaak in eigen beheer (dus met kwaliteitscontrole) werd uitgevoerd in Vlaanderen, dat een dergelijk onderzoek enorme uitdagingen met zich meebracht en dat het succesvol werd afgerond, zijn aspecten waar de recensent in zijn bespreking achteloos aan voorbijgaat.

Een aantal punten van kritiek hebben te maken met conceptualisering. Deze opmerkingen bevestigen eens te meer dat concepten als ‘integratie’ en ‘sociaal kapitaal’ *essentially contested* zijn. Wat het concept ‘integratie’ betreft, hebben we getracht om een synthese te maken op basis van in de literatuur besproken theoretische kaders en denkramen (onder meer Dagevos & Schellingerhout 2003; Esser 2004) en op basis van feedback geleverd tijdens een internationaal expertenseminarie over ‘integratie’, georganiseerd door het Steunpunt Gelijkekansenbeleid. De opzet was niet een “ideale, voor iedereen aanvaardbare, definitie uit te werken” (p. 2), maar wel een kader aan te reiken dat onderzoekers ertoe aanzet om relaties tussen variabelen te onderzoeken die het samenleven van autochtonen en allochtonen kunnen duiden. Er kan, zoals de recensent stelt, gediscussieerd worden over de precieze plaats van bijvoorbeeld politieke participatie en taalbeheersing in ons conceptueel schema en voor verschillende categorisering valt iets te zeggen, we zijn ons daar terdege van bewust. Een publicatie van collega’s in het Steunpunt Gelijkekansenbeleid is trouwens volledig gewijd aan een literatuurstudie over het concept integratie (Van den Eede, Wets & Levrau 2009). Het was niet de bedoeling opnieuw alle mogelijke invalshoeken en standpunten te belichten. Belangrijk is vooral dat bestudeerd wordt of er een relatie bestaat tussen enerzijds politieke participatie en taalbeheersing en anderzijds andere subdimensies van integratie en subdimensies van sociale cohesie.

Bij de bespreking van de subdimensie cultureel kapitaal schrijft de recensent ons opvattingen toe die helemaal niet in het boek staan. Het klopt absoluut niet dat we wat hij ‘niet-Vlaamse cultuuruitingen’ noemt als ‘illegitiem’ beschouwen. Ook verkondigen we helemaal niet de stelling dat de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse allochtonen louter gesocialiseerd zijn in respectievelijk de Turkse en Marokkaanse cultuur. Wel achten we het nuttig te onderzoeken in

welke mate autochtonen en allochtonen cultureel kapitaal delen, omdat dit invloed kan hebben op hun sociaal kapitaal, beeldvorming, ... Ook is het volgens ons interessant om na te gaan in welke mate cultuuruitingen van de meerderheidsgroep en specifieke cultuuruitingen van de eigen gemeenschap binnen de globale maatschappelijke context voordelen (in de zin van aanknopingspunten bij de onderwijsinhoud, aanknopingspunten bij de inhoud van het Vlaamse/Belgische politieke debat, ...) opleveren aan allochtonen, want dit bepaalt hun participatiekansen. We hebben dus een aanzet willen geven voor het formuleren van onderzoeksvragen en helemaal geen opinies geformuleerd. Uit de commentaren hebben we in elk geval geleerd dat het in de toekomst zinvol is dit te verduidelijken en voorzichtig te zijn met de verwijzing naar Bourdieu, aangezien die aanleiding kan geven tot foutieve interpretaties.

We zijn er ons verder van bewust dat er de voorbije jaren heel wat conceptualisering en operationalisering van sociaal kapitaal zijn uitgewerkt. We hebben een bepaalde keuze gemaakt, maar beseffen dat onze operationalisering niet de enig mogelijke is. Men kan de nadruk leggen op de (investering in) sociale relaties, op de *resources* waartoe sociale relaties toegang verschaffen en/of op de (verwachte) voordelen die sociale relaties opleveren (Lin 1999). Naar gelang van het onderzoeksdomein, het studieobject en de specifieke onderzoeksvraag worden andere aspecten beklemtoond: "The abundance of definitions for social capital is in part the result of various authors trying to conceptualize relationships in a variety of ways, depending on which characteristics they prefer to bracket and highlight" (Andriessen & Gubbins 2009, 858). Een karakteristiek van sociaal kapitaal die in *Gekleurde Steden* onderzocht wordt is de hoeveelheid aan (intra- en interetnische) contacten tussen mensen. In de literatuur bestaat er discussie over de vraag of het concept sociaal kapitaal betrekking heeft of moet hebben op een 'hoeveelheid' dan wel een 'proces' (zie Bankston & Zhou 2002). De door de recensent aangehaalde definitie van Lin & Erickson (2008) verwijst duidelijk naar het laatste, maar men zou even goed kunnen argumenteren – de metafoor van 'kapitaal' wijst in die richting – dat sociaal kapitaal betrekking heeft op een 'hoeveelheid'. Het lijkt ons zinvol om in toekomstig onderzoek zowel de kwantitatieve als kwalitatieve aspecten van sociale contacten te bestuderen, dus zowel met hoeveel burens men praat als met welke burens en waarover men praat.

In tegenstelling tot wat de auteur suggereert zijn we er ons wel degelijk van bewust dat Putnam vertrouwen als een onderdeel van sociaal kapitaal beschouwt (Vancluysen, Van Craen & Ackaert 2009, 29), al is de Amerikaanse socioloog niet altijd even consequent. Een aandachtige lezer zal opmerken dat Putnam (2007) in zijn empirische benadering van sociaal kapitaal nu eens de klemtoon legt op bijvoorbeeld *het aantal* vrienden (p. 144), dan weer op bijvoorbeeld de mate van vertrouwen in burens (p. 147). Ons lijkt het nuttig dat we, als we inzicht willen krijgen in relaties, de kwantiteit en kwaliteit van de sociale contacten enerzijds en hun (verwachte) voordelen anderzijds loskoppelen. De vraag dient immers gesteld en empirisch onderzocht te worden of sociale contacten en participatie wel degelijk leiden tot vertrouwen.

Verhaeghe betoogt dat de studie interessante maar tegelijk ook ‘ongevaarlijke’ cijfers oplevert. Men kan zich afvragen of het per definitie het doel moet zijn van onderzoek om een ‘gevaarlijk’ resultaat te genereren en wat daar dan onder moet worden verstaan. Het is alleszins niet zo dat alle cijfers in het boek voor beleidsmakers geruststellend zijn en dat de rol van de overheid buiten beschouwing wordt gelaten. In de hoofdstukken over discriminatie-ervaringen en vertrouwen komt de relatie tussen burgers en overheid meermaals aan bod. Het onderzoek toont aan dat 44% van de Turkse en 48% van de Marokkaanse allochtonen (het jaar voor de bevraging) discriminatie heeft ervaren (tegenover 33% van de autochtone respondenten) en dat een ruime meerderheid van de allochtonen zich als groep ongelijk behandeld voelt door de politie, bedrijven, huiseigenaars en danciguitbaters. Deze gevoelens van discriminatie hebben een aanzienlijke maatschappelijke kostprijs. Ons onderzoek maakt duidelijk dat naarmate allochtonen vaker discriminatie ervaren, ze een negatiever beeld ontwikkelen van autochtonen en hun vertrouwen in het (stads)bestuur afneemt. Dit zijn duidelijke signalen voor het beleid (cf. de primaire doelstelling van het onderzoek) dat het samenleven tussen autochtonen en allochtonen op een stroeve manier verloopt. Het zijn allerminst bevindingen die beleidsmakers een gerust gemoed geven. Vraag dat maar aan burgemeesters en ambtenaren van steden en gemeenten met een veelkleurige bevolking. Ook zij ervaren dagelijks op het terrein dat zowel van de autochtonen als van de allochtonen een aanzienlijke groep zich benadeeld voelt. Onze contactpersonen in bestuurskringen beschouwen een aantal cijfers wel degelijk als verontrustend.

Wat de verklarende analyses betreft, focust de recensent alleen op ‘mogelijke’ problemen en dingen die niet gedaan zijn. De interessante bevindingen worden volledig achterwege gelaten. Uiteraard is het nuttig regressieanalyses uit te voeren waarin ook autochtonen betrokken zijn – daar zijn we trouwens momenteel mee bezig – maar in het kader van dit onderzoek was het een bewuste keuze om allochtonen onder de loep te nemen als aanvulling bij de bestaande literatuur waarin verklarende analyses van de beeldvorming, de waardeoriëntaties, ... van autochtonen worden besproken. Beide soorten van analyses hebben een andere finaliteit en vertrekken vanuit een andere onderzoeksvraag. Verder kunnen inderdaad ook interactie-effecten onder de loep genomen worden, niet alleen van geslacht trouwens. Allemaal interessant, maar elke onderzoeker wordt geconfronteerd met het feit dat financiering beperkt is in de tijd. Laat ons dus vooral focussen op wat wel gedaan is in de eerste onderzoeksfase. Over het feit dat we beleidsrelevant onderzoek hebben uitgevoerd dat ook een toegevoegde waarde biedt voor theorievorming wordt met geen woord gerept. In het boek worden elementen getest van de etnische competitietheorie, de contacthypothese, het *empowerment*model, de *belief congruence theory*, ... De uitspraken dat het boek zelden op een overtuigende manier het beschrijvende niveau overstijgt en geen diepgravende sociologische analyse bevat, lijken ons dan ook vooringenomen of gebaseerd op een onvolledige lezing van de publicatie. Uiteraard kan het nog diepgravender als je over elk van de subthema's een

doctoraat of drie kan schrijven, maar dat behoorde niet tot onze (financiële) mogelijkheden.

Het boek *Gekleurde Steden* past onzes inziens optimaal binnen de doelstellingen van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid. Het reikt de Vlaamse overheid – maar ook andere beleidsmakers, maatschappelijke actoren en wetenschappers – cijfers en verklaringen aan over het samenleven tussen autochtonen en allochtonen in Antwerpen, Genk en Gent. De *Survey Integratie 2008*, die als basis diende voor het boek, is de eerste Vlaamse *face-to-face* survey die in drie multiculturele steden de sociaal-culturele afstand tussen autochtonen en allochtonen in kaart brengt, waarbij gefocust wordt op verschillende leeftijdsgroepen en meerdere generaties. Het is de bedoeling deze oefening op regelmatige tijdstippen te herhalen en na te gaan of de afstand tussen autochtonen en allochtonen verkleint of toeneemt. We zijn ons wel degelijk bewust van de beperkingen die de beleidsrelevante context kan opleveren voor het verloop van het onderzoek. Elke onderzoeker ervaart vroeg of laat het spanningsveld tussen de uiteenlopende ratio's van beleidsrelevant en fundamenteel wetenschappelijk onderzoek. En gelet op de beperkte beschikbare middelen voor laatstgenoemde is het dan ook zeer vaak noodgedwongen een uitdaging om materiaal verworven via beleidsrelevant onderzoek zo veel mogelijk academisch te valoriseren. Het besproken boek is dus zeker geen eindpunt. In de komende jaren zullen we beleidsmakers blijven confronteren met (al dan niet 'gevaarlijke') cijfers over de verschillende aspecten van het multiculturele samenleven en zal de academische valorisatie van de verzamelde gegevens steeds meer vruchten afwerpen. Naast beleidsmakers nodigen we dus ook wetenschappers uit om blijvend kennis te nemen van onze bevindingen en erover in debat te treden binnen een constructieve dialoog.

Kris Vancluysen, Maarten Van Craen en Johan Ackaert
Universiteit Hasselt, SEIN – Identity, Diversity, Inequality Research

BIBLIOGRAFIE

- Andriessen, D. & C. Gubbins (2009), Metaphor Analysis as an Approach for Exploring Theoretical Concepts: The Case of Social Capital, *Organization Studies*, 30 (8), 845-863.
- Bankston, C.L. & M. Zhou (2002), Social Capital as Process: The Meanings and Problems of a Theoretical Metaphor, *Sociological Inquiry*, 72 (2), 285-317.
- Dagevos, J., M. Gijsberts, J. Kappelhof, & M. Vervoort (2007), *Survey Integratie Minderheden 2006. Verantwoording van de opzet en de uitvoering van een survey onder Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en een autochtone vergelijkingsgroep*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dagevos, J. & R. Schellingerhout (2003), Sociaal-culturele integratie: contacten, cultuur en oriëntatie op de eigen groep, pp. 317-362, in Dagevos, J., M. Gijsberts & C. van Praag (Eds.), *Rapportage Minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal-cultureel Planbureau.
- Esser, H. (2004), Welche Alternativen zur 'Assimilation' gibt es eigentlich?, pp. 41-60, in K. Bade & M. Bommers (Eds.), *Migration – Integration – Bildung. Grundfragen und Problembereiche*. Osnabrück: Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien.
- Lin, N. (1999), Building a Network Theory of Social Capital, *Connections*, 22 (1), 28-51.
- Lin, N. & B. Erickson (2008), *Social Capital. An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, R. (2007), E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century, *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), 137-174.
- Van den Eede, S., J. Wets F. & Levrau (2009), *De Vlaamse Integratiekaart Deel II: Exploratieve Literatuurstudie van het Concept Integratie*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Vancluysen, K., M. Van Craen & J. Ackaert (2009), *Gekleurde Steden. Autochtonen en Allochtonen over Samenleven*. Brugge: Vanden Broele.